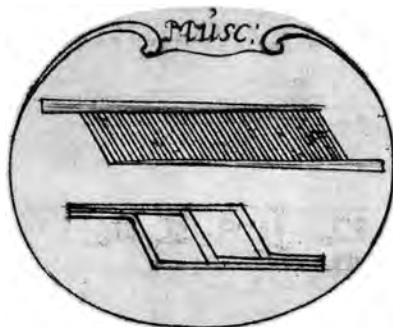

Digitalt særtryk af
FUND OG FORSKNING
I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS
SAMLINGER

Bind 51
2012

With summaries

KØBENHAVN 2012
UDGIVET AF DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Om billedet på smudsomslaget se s. 57.

Det kronede monogram på kartonomslaget er tegnet af
Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra Frederik 3.s bibliotek

Om titelvignetten se s. 167.

© Forfatterne og Det Kongelige Bibliotek

Redaktion: John T. Lauridsen

Redaktionsråd:
Ivan Boserup, Else Marie Kofod,
Erland Kolding Nielsen, Anne Ørbæk Jensen,
Stig T. Rasmussen, Marie Vest

Fund og Forskning er et peer-reviewed tidsskrift.

Papir: Scandia 2000 Smooth Ivory 115 gr.
Dette papir overholder de i ISO 9706:1994
fastsatte krav til langtidsholdbart papir.

Grafisk tilrettelæggelse: Jakob Kyril Meile

Tryk og indbinding: SpecialTrykkeriet, Viborg

ISSN 0060-9896
ISBN 978-87-7023-093-3

DANSKE KORTSAMLERE OG -SAMLINGER

med fokus på Det Kongelige Biblioteks kortsamlinger

AF

HENRIK DUPONT

Landkort og søkort har altid haft deres plads blandt store national- og universitetsbiblioteker. Litteraturen om kortsamlinger og kortsamlere er imidlertid meget beskedent og måske specielt i de nordiske lande, hvor der ikke på samme måde har været fokus på kortsamlere som på bogsamlere. Ofte har der været et sammenfald især når det gælder kort i form af atlasser og kort i større topografiske værker.

Kortsamlere har i mange år haft deres helt egne organisationer på internationalt plan,¹ der hvert år afholder faglige konferencer, hvor der udover det at samle kort ofte er et højt fagligt niveau blandt foredrag og udstillinger. Denne konference har aldrig været afholdt i Danmark, hvor antallet af kortsamlere er beskedent og de fleste ynder anonymiteten. Sådan har det ikke altid været og denne artikel skal give et lille indblik i private og offentlige kortsamlere og kortsamlinger gennem tiden.

Kort i form af håndtegnede eller trykte værker har ligesom bogverdenen undergået nogle teknologiske forandringer i de sidste par årtier, der måske sætter en ende på kortet i den traditionelle form. Digitale kort og GPS har afløst tidligere papirkort som praktiske foranstaltninger i såvel rutevejledning som praktiske redskaber ved byggeri, matrikulering, planlægning mm.

Det har nu aldrig primært været moderne kort, der var traditionelle kortsamlers område. Men som med andre samlerområder findes der ikke nogen afgrænsning i samlerobjekterne blandt private samlere.

De offentlige kortsamlere eller kortsamlinger har haft mere praktiske afgrænsninger, selv om der stadig findes mange forskellige typer kortsamlinger. Der er i disse år ved at ske en vis centralisering af de offentlige kortsamlinger dog uden en overordnet plan.

¹ IMCOS er International Map Collectors Society.

I starten af forrige århundrede blev der flere gange sat spørgsmålstegn ved at mange forskellige institutioner havde kortsamlinger og forskellige initiativer blev sat i gang.² Konklusionen blev dog at de eksisterende kortsamlinger ved f.eks. Nationalmuseet, Det Kongelige Bibliotek og Rigsarkivet havde hver deres funktion og derfor fortsat skulle eksistere. Der blev igangsat en række udvekslinger så formålet i de forskellige samlinger blev klarere. Centraliseringen blev således ikke gennemført, ligesom ideerne om en fælles central katalog heller ikke lod sig gennemføre.

Med vores dages teknologi er det hverken nødvendigt med en fælles fysisk samling eller en fælles central katalog. Teknologien gør det muligt, at bygge tekniske løsninger, der gør at der kan søges i mange samlinger på en gang, forudsat disse er registreret. Kort har så den ekstra funktionalitet, at registreringen kan gøres sammenlignelig ved at bruge geografiske koordinater. Derved er både fremfindning og sammenligning blevet meget lettere. Der udestår dog adskillige arbejdsopgaver og timer, før disse processer er gennemført.

I teorien kan private kortsamlinger registreres og gøres tilgængelige på samme måde, hvis kortsamleren ønsker dette. Mere om dette i sidste afsnit.

Dagens offentlige kortsamlinger er ofte et resultat af private kortsamleres initiativer og arbejde kombineret med pligtaflevering og resultatet af offentlige institutioners produktion gennem knap 500 år. Denne artikel skal ses som et første forsøg på at skrive denne historie.

Udover samlerværdien af gamle historiske kort, har disse ofte en kunstnerisk dimension, ligesom de fortæller historier om landskabet og anvendelsen af kort som magtmiddel og informationsbærer. Så der er mange gode grunde til dels at beskæftige sig med historiske kort, dels med opbygningen af historiske kortsamlinger, ligesom fremkomsten af nye hidtil ukendte kort hele tiden beriger historien.

De tidligste kendte kortsamlere

I 2012 er det 500 året for fødslen af en af den moderne kortlægnings grundlæggere Gerhard Mercator (1512-1594). Denne hollandske kartograf havde gode forbindelser til Henrik Rantzau (1526-1599), som var statholder i Holsten og en af de første kendte danske kortsamlere.

² KB's Arkiv Journal 2017: Nogle træk af bestræbelserne for en Kortcentralisering i Kgl. Bibl. (1902-1925).

Henrik Rantzau var en af landets mægtigste og rigeste mænd og havde på sit slot Breitenburg i Holsten opbygget en af de største bog- og kortsamlinger. Samlingen blev desværre røvet af Wallensteins tropper i 1627 og de forskellige værker enten brændt eller spredt rundt i Europa hvor enkelte af hans værker stadig findes. Der er dog ikke nogle med sikkerhed kendte kort eller kortværker fra hans bibliotek. Rantzau var udover at være samler, også bidragsyder til flere af datidens store kartografiske værker. Vi kender til disse bidrag gennem breve mellem Henrik Rantzau og Gerhard Mercator, samt med breve til nogle andre kortudgivere nemlig Braun & Hogenberg, der i 1580'erne udgav et imponerende værk hovedsagelig med byprospekter *Civitates Orbis Terrarum*.³ Vi ved at Rantzau bidrog med adskillige skandinaviske prospekter, ligesom han var involveret i den første danske statskartograf Marcus Jordans Danmarkskort fra 1585,⁴ der som det eneste nationalkort optræder i dette imponerende værk.

Henrik Rantzau var formentlig også finansiell bidragsyder til netop Marcus Jordan, der i sin egenskab af statslig kartograf havde fået til opgave at tegne et Danmarkskort.⁵ På dette kort er der en hyldest til netop Rantzau familien. Jordan var i 1550 udnævnt til professor i matematik ved Københavns Universitet.

Henrik Rantzau var som nævnt også bidragsyder til Gerhard Mercator, der i 1595 post mortem fik udgivet det første værk der blev kaldt Atlas. Værket har sammen med alle bind fra *Civitates* uden tvivl været i kortsamlingen på Breitenburg. Der findes på Det Kongelige Bibliotek en helt særlig udgave af *Civitates* bind IV, hvori der sidder en række helt specielt fremstillede kort og panoramaer, over netop Breitenburg og dele af Holsten. Udgaven er et særligt dedikationseksemplar til Frederik 2., men indbundet i sort fløjl,⁶ da kongen døde inden overrækelsen af bindet. Formentlig har Rantzau ejet et lignende eksemplar, med de særligt udførte stik vedrørende Breitenburg og Rantzau familien.

³ Georg Braunius & Franz Hogenberg: *Civitates Orbis Terrarum*, Köln I-VI, 1572-1617.

⁴ Marcus Jordan: *Danorum Marca uel Cimbricum, aut Daniae Regnum, ... qui Generosi ac Nobilis uiri Henrici Ranzovii, bonis artib ...* Cologne, 1585.

⁵ N.E. Nørlund: *Danmarks Kortlægning*, 1942, s. 24.

⁶ Georg Braunius, Franz Hogenberg & Simon Novellanus: *Civitates orbis terrarum*, IV, [Köln 1588].

Fig. 1: Braun & Hogenberg: *Civitates Orbis Terrarum* vol. IV, 1588. Specialudgave dedikeret Frederik 2. Indbundet i sort fløjl, da monarken døde inden overrækkelsen (Det Kongelige Bibliotek, Kort- og Billedafdelingen).

Det Kongelige Bibliotek har en udgave af Gerhard Mercators atlas,⁷ hvori rækkefølgen er helt speciel. Mercators sønner skrev en helt speciel dedikation til Henrik Rantzau i forordet til bindet hvori Henrik Rantzau takkes og berømmes for sin deltagelse i værket. I denne udgave findes denne del forrest uden at det er bevis på tilhørsforholdet til Rantzaus bibliotek.

⁷ Gerhard Mercator: *Atlas sive Cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricate figura*, Duisburg, [1595].

Fig. 2: Waghenaer: *Speculi marini*, 1586. Specialudgave med rødt fløjls og særligt fine koloreringer udfærdiget til Frederik 2. (Det Kongelige Bibliotek, Kort- og Billedafdelingen).

Udover *Civitates*-bindet, som vi ved stammer fra Frederik 2., findes et andet værk med særlig dedikation til kongen, nemlig Lucas Janszoon Waghenaer: *Speculum Marinum*, Leiden 1586. Anden del er i en speciel indbinding med rødt fløjls og nogle fantastiske håndkoloreringer af de enkelte kort.⁸

⁸ Lucas Janszoon Waghenaer: *Speculi Marini, integram cum borealis tum orientalis Oceani nauigationem*, Leyden, 1586. - online version i REX (Det Kongelige Biblioteks katalog).

Generelt er det meget svært at følge en del af værkerne i Det Kongelige Biblioteks samlinger, især fordi registreringen i starten af 1800-tallet er meget dårligt bevaret, ligesom de fleste af værkerne ikke bærer umiddelbare præg af deres ophav i form af særlige bind, initialer eller andre kendemærker. Vi ved således ikke præcist hvor mange atlas og løse kort, der var ved bibliotekets start i midten af 1600-tallet.

Harald Ilsøe har i *Det Kongelige Bibliotek i Støbeskeen*, 1999 listet, hvad der kendes af bøger og håndskrifter fra de tidligste monarker. Udover de allerede nævnte to atlas fra Frederik 2. oplystes fra Frederik 3.s samling Danckwaerts atlas,⁹ samt ikke mindst Johannes Mejers manuskriptkort.¹⁰ Johannes Mejer (1606-74) blev statskartograf i 1650 med den opgave at kortlægge landet. Han har givet haft sin egen kortsamling, hvis omfang ikke kendes i dag. Mejers forgænger som statskartograf var Hans Lauremberg (1590-1658). Lauremberg skulle have udfærdiget mere end 100 kort klar til stikning, men uoverensstemmelser med kongen førte til hans afskedigelse. Vi kender ikke disse korts skæbne, men senere i århundredet trykte den største hollandske kortudgiver J. Blaeu (1596-1673) i sine atlas nye forbedrede kort over især Sjælland. Tilsyneladende har Hans Lauremberg forladt Danmark og medtaget sin kortsamling, dog uden at vi har kilder til samlingen.

Johannes Mejer etablerede et kortværk over Danmark, som delvis var baseret på tidligere kort. Vi kender til, at han havde kort over Sønderjylland, som han byggede videre på. Men vi ved ikke meget om hans kilder til andre kortlægninger over Danmark. Johannes Mejer havde planer om et Nordisk Atlas og udarbejdede også kort over både Grønland, Island, Norge og Sverige, men krigen mod svenskerne i 1658 hindrede især hans korttegningsarbejder i Sverige.

Johannes Mejers kort var af meget blandet kvalitet, bedst var helt klart hans kort over områder i det daværende sydlige Danmark. En del af disse kort blev udgivet i Danckwaerts Atlas. Ingen af hans øvrige kort blev trykt og kortene blev i eftertiden anvendt af andre kortudgivere såsom Resen, Lauritz de Thurah og Pontoppidan (mere om disse senere). Til sidst endte de fleste kort hos kongen og blev overført til Det Kongelige Bibliotek. Langt de fleste af kortene findes i Håndskriftaf-

⁹ Caspar Danckwerth & Johannes Mejer: *Neue Landesbeschreibung Der Zweij Herzogthümer Schleswich vnd Holstein*. Schleswig 1652.

¹⁰ Johannes Mejeri caelestis æthereæ (GKS 706- 710). Kortarbejder afleveret til henholdsvis prins Christian 5. i 1667 og Frederik 3. i 1669.

Fig. 3: Johannes Mejer: Kort over Slesvig, 1642. Afleveret til Frederik 3. (Det Kongelige Bibliotek, Kort- og Billedafdelingen).

delingen, men enkelte kort heriblandt hans kort over hele Danmark ligger i Kort- og Billedafdelingen.

Peder Hansen Resen (1625-88) var en af datidens store mænd. Han var belæst efter mange års studier rundt i Europa og en mand, der blev sat store forventninger til. Udover sin professorgerning blev han borgmester og præsident i København. Mest kendt er han for sit *Atlas Danicus*, et stort anlagt topografisk værk og projekt, hvoraf kun en lille del nemlig, også kaldet *Atlas Danicus* med o. 110 bykort og landkort nåede at blive trykt. Allerede fra 1666 startede Resen sit indsamlingsarbejde til den store topografi. Han indsamlede materiale fra hele landet: skrevne oplysninger, kort, billeder mm der kunne belyse Danmarks topografiske situation. Han indsamlede mere end 36 store folio bind med informationer. Vi har ikke noget tal for antallet af kort iblandt dette materiale. Som prøve udsendte han i 1675 en topografi over Samsø¹¹

¹¹ Petri Johan Resenii: *Descriptio et illustration Samsøæ. Insulæ maris Balthici præmissa uti specimen Theatri Damæ sive potius Atlantici sequentibus annis ... in lucem prodituri*, Hafniæ 1675.

med kort og tekst, og i 1677 udkom et slags prøvetryk med tilsammen 109 tavler.¹² Anden udgave er trykt i 1695, men den nåede Resen ikke at se, før han døde i 1688. *Atlas Danicus* kendes i 5 eksemplarer, de er udgivet fra 1677 til 1695. Ingen af dem rummer alle kortene. Der blev gjort flere forsøg på at redigere værket, men forgæves og hovedparten af materialet gik til ved Københavns brand i 1728. Heller ikke Resens kortsamling har vi derfor noget overblik over. Biblioteket som sådan er beskrevet af Harald Ilsøe 1991.¹³

I 1700-tallet går der mange kortlægningsarbejder i gang, ligesom en lang række kortsamlere og kortsamlinger etableres. De hidtil kendte kort fra Marcus Jordan, Johannes Mejer og Peder Hansen Resen suppleres af de kort søkortdirektør Jens Sørensen producerer fra 1680 til sin død i 1723. Ingen af kortene trykkes, men bliver dog anvendt af andre korttegnere i løbet af 1700-tallet for derefter at gå i glemmebogen og først blive draget frem igen i 1918.¹⁴ I starten af 1720erne får kaptajn Abraham Christian Willars til opgave at kortlægge kongens rytterdistrikter. Disse kort bliver heller ikke trykt, men anvendes dog som forlæg ved udarbejdelsen af de topografiske værker *Den Danske Vitruvius*¹⁵ og Pontoppidans *Danske Atlas*.¹⁶

Senere i 1760erne starter så den egentlige videnskabelige kortlægning i Danmark med Videnskabernes Selskabs kortlægning fra 1762.

Samtidig tager Pontoppidan tråden op fra Resen eller måske rettere fra den *Danske Vitruvius*, udgivet af arkitekten Lauritz de Thurah (1706-59), der i 1746-49 fik udgivet de to første bind af det stort anlagte topografiske værk om Danmark. Værket nåede kun at omfatte København hvorfor Pontoppidan tog tråden op og fortsatte i Resens fodspor med at indsamle oplysninger. Pontoppidan fik udover en del nyt materiale også stor anvendelse af tidligere kort og panoramaer. Hans værk kom

¹² Petri Resenii: *Atlas Danicus dicatus augustissimo Monarchæ Christiano V anno MD-CLXXVII*.

¹³ Harald Ilsøe: Peder Resens nordiske bibliotek, katalog, bibliografi og boghandel i sidste halvdel af 1600 tallet. *Fund og Forskning*, 30, 1991, s. 27- 49.

¹⁴ Johannes Knudsen: *Søkortdirektør Jens Sørensen, "den danske Hydrografis Fader" 1646-1723, et Bidrag til det danske Søkortvæsens Historie*, 1918.

¹⁵ Lauritz de Thurah: *Den Danske Vitruvius, indeholder Grundtegninger, Opstalter, og Gienemsnitter af de mærkværdigste Bygninger i Kongeriget Dannemark samt de Kgl. Tydske Provintzer, tilligemed en kort Beskrivelse over hver Bygning*, 1746-49.

¹⁶ Erich Pontoppidan: *Den danske Atlas eller Konge-Riget Dannemark, med dets naturlige Egenskaber, Elementer, Indbyggere, Væxter, Dyr og andre Affødninger, dets gamle Tildragelser og nærværende Omstændigheder i alle Provintzer, Stæder, Kirker, Slotte og Herre Gaarde*, 8, 1763-81.

til at omfatte 292 kort og prospekter. Hvorvidt Pontoppidan har haft en større kortsamling udover dette vides ikke, men Pontoppidans egne kort er i dag blandt mange kortsamleres værker, ligesom originalværket naturligvis findes i en lang række samlinger.

1700-tallet var således gennembruddet for kortlægningen, men også for de store kort- og bogsamlere, hvis samlinger er grundstammen i de eksisterende kortsamlinger i dag.

Store samlere

Johan Ludvig Holstein (1694-1763), Otto Thott (1703-1785) og Frederik 5. (1723-1766) er århundredets største kortsamlere, der alle tre har sat sig spor i Det Kongelige Biblioteks kortsamlinger. Udover at være store bog- og kortsamlere var de alle tre involveret i opbygningen af det danske kortvæsen, gennem opbygningen af Videnskabernes Selskabs kortinstitution. De to førstnævnte var begge højt placeret i statsforvaltningen med titler af gehejmestatsminister og gehejmeråd.

Thott var uden tvivl den største bogsamler, men hvorvidt han var den største kortsamler er sværere at afgøre. Thotts meget store samlinger blev udbudt på auktioner i perioden 1786-92 og dertil udgaves et auktionskatalog i ikke mindre end 11 bind. Det ene bind med geografiske værker i folio giver en ide om, hvilke samlinger Thott har været i besiddelse af; side efter side listes de mest betydningsfulde atlaser og topografiske værker, i et antal der er helt ukendt i Danmark.¹⁷ Det Kongelige Bibliotek har et eksemplar af auktionskatalogen, hvori er tilskrevet købere. Desværre satte Thott ikke tit ejermærker i sine værker, hvorfor det kan være svært at følge deres vej i biblioteket. I katalogen er angivet salg til både Kongen, til Universitetet og til D.G. Moldenhawer, så der skulle være flere chancer for at finde disse atlas i biblioteket. Det er vanskeligere med indførsler af løse kort, hvor titler ikke er specificeret.

Rigtig mange værker er sat til salg, ofte mange forskellige udgaver. F.eks. findes der 13 udgaver af Ortelius' *Theatrum Orbis Terrarum*, hvor Det Kongelige Bibliotek i dag har 3 forskellige udgaver og ikke originaludgaven fra 1570, som altså var til salg hos Thott. Der er ligeledes rigtig mange forskellige udgaver af Mercator, Blaeu og Münster ligesom stort set alle væsentlige kartografer er repræsenteret. Visse auktionsnumre

¹⁷ *Catalogi Bibliothecæ Thottianæ Tomi Quinti Pars I...*, 1791.

ud af de knap 2.000, der omhandler geografi i folio, er store samlinger af løse kort, således nr. 350-51, der alene omfatter 396 kort. Af danske kort og atlas kan nævnes Resens *Atlas Danicus* med 89 kort, solgt til en hr. Adler. Ingen af de i dag kendte Resen atlas har dette antal kort.

De flittigste købere var hr. Bogøe, hr. Lynge, Abraham Kall, Peter Uldal, hr. Adler og hr. Soldin, men ofte står bare anført "Kontant", hvorfor køberen ikke kan identificeres. De mange tusinde enheder fra samlingen er således blevet spredt på en lang række kortsamlere, både i Danmark og i udlandet.

Johan Ludvig Holstein til Ledreborg opbyggede ligeledes et meget stort bibliotek.¹⁸ Han satte sig flere spor som kortsamler ikke mindst med to meget store samleatlas, kaldet *Atlas Factice*. At indbinde kort i store bind, som regel organiseret med de første bind omfattende verdens- og himmelkort og derefter mere specialiseret efter geografisk område, var en sædvanlig måde at etablere kortsamlinger på og en metode også Holstein anvendte. Der kendes en række *Atlas Factice* fra 1700-tallet i forskellige europæiske kortsamlinger, blandt de kendeste *Atlas van der Hems* nu i det østrigste nationalbibliotek i Wien.¹⁹ De to største *Atlas Factice* værker på Det Kongelige Bibliotek er *Atlas Major* (samlet af Holstein) på 65 bind samt det i biblioteksverdenen mere kendte *Frederik 5. Atlas* på 55 bind. Udover *Atlas Major* samlede Holstein ligeledes det mindre værk kaldet *Holsteins Atlas* i 13 bind.

Holsteins kortsamling er primært kendt gennem de auktioner, i henholdsvis 1803²⁰ og 1812,²¹ hvor hans efterladte samlinger blev solgt. Auktionskatalogerne indeholder desværre ikke oplysninger om køberne og Det Kongelige Biblioteks accessionslister eksisterer ikke fra disse år, så det er ikke fuldstændigt bevist, at biblioteket købte disse værker på auktionerne. Men omvendt er atlasværkerne så specielle, at der ingen tvivl er om, at det er henholdsvis *Atlas Major*²² og *Holsteins Atlas*,²³ der omtales i kataloget. Derudover findes en lang række af de allervæsentligste atlas fra Ptolemæus-atlasser over Ortelius udgaver, Mercator,

¹⁸ Jakob Grønbnæk: Gehejmestatsministerens bibliotek på Ledreborg. Om et 1700-tals herregårdsbibliotek. *Fund og Forskning*, 40, 2001, s. 49-81.

¹⁹ *The Atlas Blaew-van der Hem*. Ed. Koert van der Horst, Houten, 2011.

²⁰ *Fortegnelse over den historiske og geographiske deel af... Greve v. Holsteins Bibliothek som ved Auktion bortsælges den 21 november 1803*. (auktionen blev udsat til februar 1804).

²¹ *Catalog over det, hr. kammerherre, Grev Holstein til Lethraborg tilhørende Bibliothek som Mandagen den 2den Martii 1812 ... bortsælges ... 1812*.

²² *Atlas Major*. Det Kongelige Biblioteks opstilling: KBK 2-2.

²³ *Holsteins Samling*. Det Kongelige Biblioteks opstilling: KBK 2-4.

Blaeu m.m. Derudover er der listet et hav af andre topografiske værker, samt rækker af løse kort. Hvorvidt biblioteket har købt nogle af disse værker vides ikke, og om Holstein havde lavet ejermærker i dem vides heller ikke.

Med sikkerhed ved vi at *Holsteins Atlas*, et værk i tretten bind hvoraf kun de elleve eksisterer i dag, er samlet af Johan Ludvig Holstein, hans initialer JHL pryder ryggen på hvert af bindene. Atlasset står i auktionskatalogen fra 1812 på side 38 med numrene 579-90 som: "Forestillinger af de fornemste Byer i Europa, Asia, Afrika og Amerika, i 13 Volumina, af hvilke det 8de mangler". Den indførsel vi i dag har, består af elleve atlasbind, idet såvel bind 8 som 9 ikke har været i Kortsamlingen i dets tid som selvstændig afdeling, hvor disse atlas og kort bliver registreret. Det har som nævnt ikke været muligt at spore indførslen af værket i biblioteket, og det har heller aldrig været omtalt i de relativt få beskrivelser af samlingen gennem tiderne. Værket består som nævnt af elleve bind med i alt 331 kort. Det, der tilsyneladende mangler, er, udover Danmark, de øvrige skandinaviske lande samt Polen og Rusland. Det er, som også nævnes i teksten i auktionskatalogen, udelukkende bykort og mindre regionalkort. Kortene er nummeret med blæk, der henviser til en skrevet liste foran i hvert atlasbind.

Dette atlas supplerer således udmærket det andet atlas factice; *Atlas Major*, der i omfang langt overgår Holsteins Atlas. *Atlas Major* er i 65 volumener, hvoraf kun de 64 var til salg på auktionen og der findes således også kun 64 bind i bibliotekets samlinger. Værket er et af de største atlas factice der kendes i hele verden og der findes mere end 4.000 kort i værket. Der har dog været afsat plads til at kunne indsætte adskillige flere kort. Atlasset star I et underligt appendiks til katalogen, uden for alle de andre geografiske kort og atlas. Ved numrene 8709-73 står "Atlas Major, Auctore F. de Vit. Vol. 1-64. Amstelodami".

I første bind af atlasset, der hovedsagelig består af himmelkort, findes ligeledes en lang række titelsider fra tidens store atlas udgivelser, og det er et sådant der henvises til i auktionskatalogen.

Atlas Major består som nævnt af 64 bind, første bind med titelblade og en lang række himmelkort, andet bind med verdenskort, tredje bind med kort over verdensdele. Det første titelblad er fra den hollandske kartograf F. de Witt atlas af samme navn, derfor teksten i auktionskatalogen. De næste 40 bind har så kort over de forskellige europæiske lande, med Tyskland som det klart bedst repræsenterede med 11 bind samt 1 bind senere med Preussen. Bind 38, der mangler, har

indeholdt kort over Danmark, men har altså aldrig været kendt. Herefter kommer 3 bind med kort over Mellemøsten 5 bind med kort over områder i Asien, 4 bind med kort over afrikanske områder og endelig 3 bind med kort over amerikanske områder. De sidste 6 bind består af 3 bind med historiske kort, 1 meget stort bind med kort over floder samt 2 bind med heraldik og våbenskjolde. Atlasset har ingen initialer som det foregående atlas, men er i brune læderbind (se fig. 4.). Der kendes ingen historiske oplysninger om atlasset, bortset fra indførslen i auktionskatalogen. Atlasset indeholder godt 4.000 kort, langt hovedparten trykte kort, men der er dog registreret 21 hånd tegnede kort.

Atlasset har aldrig været underkastet mere detaljerede undersøgelser, men undervejs har udenlandske forskere fundet adskillige meget sjældne kort eller endda unikke kort specielt i bindet med flodkort. Atlasset er ved at blive skannet i sin helhed, hvorved kortene kan komme ud til et bredere publikum. Hvorvidt atlasset er samlet af Holstein, eller han har købt atlasset som det ser ud, bliver næppe besvaret. Den meget store andel af tyske kort, samt den manglende ejermærkning, kunne tyde på en oprindelig proveniens uden for Danmark.

I både *Holsteins Atlas* og *Atlas Major* mangler altså de danske kort. Hvad der er sket med dem vides ikke, men bindene nåede aldrig til auktionen og arvingerne har formentlig valgt at tage de enkelte kort ud.

Udover disse 2 meget markante atlas indeholder begge auktionskataloger fantastiske indførsler, der vidner om den meget imponerende kortsamling, der har været på Ledreborg. I katalogen fra 1803 er det især 2 eksemplarer af Resens *Atlas Danicus* samt Resens *Descriptio et illustratio Samsøæ* der viser samlingens kvalitet.

I 1812 katalogen findes mængder af atlasser af alle de største udgivelser, Ortelius, Mercator, Blaeu, Jansonius, de Wit mm. Derudover fortæller mange numre blot om samlinger af løse kort. N. 3123 hedder blot: "84 charter. Venezia 1574". Dette er formentlig en samling såkaldte Lafreri kort- nogle meget enestående kort udgivet som løsblads-system i midten af 1500-tallet. I kortsamlingen findes en tilsvarende samling, denne kunne således hidrøre herfra. Det er som nævnt ikke muligt at spore, hvor mange af disse tusindvis af kort, der er havnet i bibliotekets samlinger enten ved køb fra denne auktion eller ved senere køb. Under alle omstændigheder er rigtig mange kort og atlas kommet ud på samlermarkedet i 1803 og især i 1812.

Den sidste store samling er fra Frederik 5. Kongen fik i dåbsgave en mindre samling kort, som han derefter kompletterede gennem hele

livet. Ved hans død forelå en kortsamling bundet ind i 55 bind på i alt 3535 kort. Mange var håndtegninger enten som forlæg for trykte kort eller håndtegnede kort der aldrig blev stukket. Atlasset har været kendt i biblioteket lige siden dets indlemmelse engang efter kongens død i 1766. I den systematiske katalog, der blev påbegyndt i 1817, er det således kun dette atlas der figurerer og ikke de tidligere nævnte atlas fra Holsteins samling.

Fig. 4: Fra venstre mod højre: *Holsteins Atlas*, *Frederik 5. Atlas* og *Atlas Major* (Det Kongelige Bibliotek, Kort- og Billedafdelingen).

Frederik 5. atlas er bygget op på samme måde som *Atlas Major* – først med et bind med himmelkort, derefter verdenskort, kort over verdensdele osv. Danmark er klart bedst repræsenteret ved såvel antal af kort som håndtegnede unikke kort. Således findes J.J. Bruuns original tegninger til de byprospekter, som først Lauritz de Thurah og senere Pontoppidan fik stukket til deres topografiske værker. Der findes original kort fra Jens Sørensen, ligesom en lang række håndtegnede kort²⁴ fra andre dele af Danmark samt fra Norge, Island og Sverige.

I lighed med kortene i *Atlas Major*, har det ind imellem været nødvendigt at folde kortene så de kunne passe ind i bindet. Efterfølgende

²⁴ Ib Rønne Kejlbo: *Manuscript Maps in the Frederik den Femtes Atlas*, 1969.

er en række af disse kort taget ud af de respektive bind af bevaringsmæssige grunde.

Hele *Frederik 5. Atlas* er skannet og tilgængelig online på bibliotekets hjemmeside med mulighed for at bladre gennem hvert bind.

Hvorvidt *Frederik 5.* samlede andre løse kort eller atlas til placering i biblioteket, vides ikke. Til gengæld samlede hans dronning Juliane Marie et næsten tilsvarende atlas, dog med en lidt anden sammensætning af kortene dette værk på 37 bind er også kun sporadisk undersøgt²⁵ oprindelig bestod det af 3.311 blade, men ved en reducereing i 1840 blev en del blade taget ud således at der nu sidder 2.798 blade, hvoraf de 194 er håndtegnede. Dette atlas befinder sig Dronningens Håndbibliotek på Amalienborg, hvor der ligeledes er en større kortsamling.

Udover de nævnte 3 store *Atlas Factice*, findes i Kortsamlingen endnu et større samleatlas *Atlas Minor*,²⁶ hvis oprindelse er ukendt. Atlasset minder i opbygning om de øvrige, men kvaliteten af såvel kort som indbinding er langt ringere end de øvrige. Det bærer præg af at være samlet ved at flere forskellige atlas er blevet slagtet, idet der optræder flere forskellige håndskrevne numre på en del af kortene. Atlasset består af 13 bind, nummeret fra tom 1 til tom 11, idet der er 3 bind af tom 8; nemlig 8a, 8b og 8c. Der er i alt 794 kort, hvor tom 7 der dækker Skandinavien inkl. Danmark er det næststørste med 92 kort. Tyskland dækkes af tom 4, 5 og 6 med i alt 234 blade. Langt de fleste kort er trykte, men enkelte manuskriptkort findes. Tidsperioden er nogenlunde den samme som *Atlas Major* og *Frederik 5. Atlas*.

Alle de nævnte personer var som sagt udover at være kortsamlere dybt involveret i opbygningen af et statsligt dansk opmålingsvæsen, der skulle producere såvel topografiske kort som matrikelkort til gavn for såvel militæret som den almindelige økonomiske udvikling i samfundet.

Udover disse 3 samlere har der været en række mindre samlere rundt omkring i landet, men de har ikke umiddelbart sat sig spor udover i auktionskataloger. En enkelt undtagelse skal dog nævnes, idet biblioteket i 1797 købte den meget berømte samling af stik til belysning af Danmarks og Norges historie, Müllers Pinakotek.²⁷ Denne samling af hovedsagelig trykte kobberstukne portrætter og historiske blade indeholder også en større samling kort- omkring 290 kobberstukne

²⁵ H.F. Kiaer: The "Juliane Marie Atlas" in Copenhagen. *Imago Mundi*, 20, 1966, s. 82-84.

²⁶ *Atlas Minor*. Det Kongelige Biblioteks opstilling: KBK 2-3.

²⁷ *Müllers Pinakotek, Pinacotheca Dano-Norvega* erhvervet 1797 med tilhørende katalog.

kort, forestillende såvel landkort og enkelte søkort over Danmark og Norge. Alle disse kort er digitaliseret og tilgængelige på bibliotekets hjemmeside.

Der findes en meget lang række auktionskataloger på biblioteket hvori det vil være muligt at finde kort og ind imellem annoteringer om hvem der har købt de pågældende kort. Der vil således være atlas og geografiske værker i mange af bibliotekets større bogsamlinger såsom, Hans Gram, P.F. Suhm, Henrik Hielmstjerne, Bolle Willum Luxdorph m.fl.

Nyere tid

Det Kongelige Bibliotek oprettede i 1902 en selvstændig Kort- og Billedafdeling på baggrund af de meget forskellige samlinger af løse billeder og kort der fandtes rundt om i biblioteket.

Omtrent samtidig hermed blev der sat undersøgelser i gang med henblik på evt. at centralisere statens kortsamlinger, men uden større ændringer. Alle de forskellige institutioners samlinger blev bevaret, men overordnet blev der tilført ganske mange kort fra en lang række andre institutioner til Det Kongelige Bibliotek. Enkelte kort blev udskilt fra biblioteket, hovedsagelig fordi det blev vurderet at de hørte til en sag i Rigsarkivet. Hele problematikken omkring arkivplacering eller biblioteksplacering, har fra tid til anden været oppe at vende, men med nutidens fælles registreringsmuligheder, burde det ikke være et problem. Det afgørende må være hvor kortene bevaringsmæssigt opbevares bedst og dermed kan gøres tilgængeligt for forskningen i længst mulig tid.

En af de vigtigste samlinger, der blev tilført den nyoprettede Kort- og Billedafdeling, var imidlertid en privat samling, der allerede i 1890'erne havde været genstand for politisk opmærksomhed. En af 1800-tallets største kortsamlere var kammerherre J.J. Scavenius fra godset Gjorslev på Stevns. P.B. Scavenius (1795-1863) havde erhvervet en kortsamling efter oberst Leopold Keyper (1793- 1854)²⁸ og siden udbygget samlingen, så den i 1894 var genstand for et lovforslag: "Behandling af forslag om køb af Scavenius kortsamling²⁹ som er vurderet til 26.000". Det er biblioteket, der i et brev fra 4. april 1894 gør ministeriet opmærksom på samlingen og en længere beskrivelse af dens vigtighed samt hvilke

²⁸ *Journal sag 1642*, Det kongelige Biblioteks Arkiv.

²⁹ *Rigsdagstidende 1894/95 tillæg A*, s. 1566.

personer, der har besigtiget samlingen.³⁰ Samlingen er i sin tid blevet katalogiseret af bibliotekar Johs. Vahl. Brevet omtaler muligheden for at samlingen sælges til udlandet og gengiver kort noget af indholdet. Især de Rytterdistriktkort som Frederik 4. i 1720erne bestilte hos oberst A.C. Willars, bliver nævnt som uerstattelige. Dette forslag bliver ikke imødekommet, og der går 10 år før sagen igen kommer op, idet overbibliotekar H.O. Lange i januar 1904 skriver til ministeriet og gør opmærksom på, at en større kortsamling er sat på auktion af grosserer Vilhelm Borgen. Borgen har tilsyneladende købt Gjorslevsamlingen i 1894 og agter nu at sælge denne. Lange beskriver dels sagen fra 1894, hvor ministeriet selv havde foreslået købet til staten.

Lange ansøger derfor om tilskud til køb på disse auktioner, således at Det Kongelige Bibliotek kan supplere sine samlinger. Ministeriet svarer først i et brev fra december måned 1904. Der har tilsyneladende været en række forhandlinger med boet undervejs. Ministeriet beder Lange tage stilling til et forslag om for 20.000 kr. at købe hele samlingen til biblioteket. Lange svarer igen, at kun dele af samlingen har bibliotekets interesse. Lange henviser til, at de håndtegnede kort i 1894 var vurderet til alene 10.000 kr. Lange beskriver, hvad biblioteket er interesseret i ved at henvise til en desværre ikke længere tilgængelig katalog over samlingen. Der er forhandlet med arvingerne, der vil sælge for 10.000 kr., dels de håndtegnede kort, dels de mangler der måtte være i forhold til de trykte kort. Ministeriet svarer i et brev af januar 1906 temmelig bestemt tilbage, at man ikke mener, at der er grundlag for at forslaget kommer igennem. Det ender med, at der endelig i marts 1909 bliver lavet en aftale med Vilh. Borgens arvinger.

Det endelige resultat blev, at biblioteket for godt 7.000 kr., stadig en stor sum i 1909, købte godt 500 kort, hvoraf hovedparten var manuskriptkort. Det drejede sig om nogle af de største kortskatte i landet, bl.a. de tidligere omtalte Rytterdistriktkort, udarbejdet i 1720erne af oberst A.C. Willars på bestilling af kongen. Disse kort havde været til rådighed for Erik Pontoppidan i 1760erne. Hvordan kortene er havnet i en privat samling, står hen i det uvisse. Det samme gælder en række andre manuskriptkort bl.a. en hel serie triangulationskort tegnet af Caspar Wessel og nogle af Thomas Bugge, som grundlag for Videnskaberne Selskabs opmåling af Danmark i 1760erne. Igen er det ejendom-

³⁰ Oberst Louis le Maire fra Generalstaben og geografen J.V. Steenstrup, der havde skrevet om kortlægningens historie.

meligt, at disse kort er havnet i private hænder. Dette blev også antydnet i et af brevene omkring erhvervelsen af kortsamlingen.

Kortsamlingen blev beskrevet som en af de største og vigtigste, men åbenbart var det krævede beløb alt for stort for Rigsdagen i 1894, hvor man ikke vurderede, at det var så væsentligt at gemme kortene i offentlige arkiver.

En anden større samling kom via en mellemstation til biblioteket, nemlig 15.700 billeder og kort fra grosserer Ludvig Eugenius Winding (1839-90). Samlingen blev oprindeligt foræret til Kunstindustrimuseet, men her vurderede man, at samlingen ville gøre større fyldest i den dokumentariske Kort- og Billedafdeling på Det Kongelige Bibliotek. Samlingen blev købt af konsul Johan Friederic Erichsen (1866-1934), der herefter forærede den til Det Kongelige Bibliotek. Samlingen består bl.a. af omkring 7.500 topografiske blade og omkring 500 kort, hvoraf en del er manuskriptkort.³¹

Disse erhvervelser blev fulgt op af en række større indlemmelser især fra Søkortarkivet, i det første årti af 1900-tallet. Men også en række ministerier afleverede kortsamlinger til Det Kongelige Bibliotek. En anden stor indlemmelse var Ingeniørkorpsets kort og tegningssamling af områder uden for det egentlige Danmark. Her blev overført en lang række manuskriptkort fra bl.a. Dansk Vestindien, Guldkysten, Slesvig-Holsten m.fl. Der blev ligeledes igangsat en registrering af kortsamlingen. Kort og atlas havde i mere end hundrede år lidt under den manglende registrering, der også har gjort det meget svært at følge proveniensen på mange af kortene og atlasserne. Denne artikel skal således ses som et første forsøg på at give et samlet overblik over kortsamlingens indhold. Igennem bibliotekets gave- og accessionslister er det kun muligt at spore enkelte kort og atlas, før der bliver igangsat en mere systematisk registrering fra 1902. Således ses, at konsul Falbe fra Tunis, i 1830 har foræret biblioteket Bind 1-2 fra Braun & Hogenbergs kortværk *Civitates Orbis Terrarum*.³²

I 1960'erne blev der overført en meget stor samling hovedsagelig udenlandske seriekort fra Geodætisk Institut, men også en række ældre udenlandske atlas var med i overleveringen. Senere er mindre samlinger af atlas og topografiske værker overført i forbindelse med nedlæggelsen af Kort- og Matrikelstyrelsens bibliotek (KMS). Andre

³¹ Acc. 1911 2001-17.764 med tilhørende registranter.

³² KB's arkiv: F 4 *Fortegnelse over de til det store kongelige Bibliothek i Aaret 1830 indleverede gaver.*

Fig. 5: Willars *Rytterdistriktkort* over Tryggevælde, 1722, var blandt kortene i samlingen fra Vilh. Borgens arvinger (Det Kongelige Bibliotek, Kort- og Billedafdelingen).

geografiske biblioteker i Århus og Ålborg er også nedlagt og i enkelte tilfælde er overført kort eller atlas biblioteket ikke havde i forvejen.

*Andre danske kortsamlinger*³³

De fleste andre offentlige danske kortsamlinger baserer sig på institutioner som f.eks. Kort- og Matrikelstyrelsen, hvis arkiv er bygget op siden Videnskabernes Selskabs opmåling fra 1762 og frem. Derudover indeholder arkivet indsamlede udskiftningskort, der dannede baggrund for de nye matrikelkort, der blev udarbejdet fra 1808. Dertil kommer store samlinger af manuskriptkort, skabt i forbindelse med senere opmålinger fra Generalkvartermesterstaben, der startede nye opmålinger i 1808, sideløbende med Videnskabernes Selskab. Fra 1842 var det kun Generalstaben der foretog opmålinger, medens institutionen Den

³³ *Danske Kortsamlinger En guide*. Red af Marie Louise Brandt, Jørgen Nybo Rasmussen og Lizzi Schwenger, 1989.

Danske Gradmåling foretog videnskabelige undersøgelser. I 1928 blev disse institutioner sammenlagt til Geodætisk Institut, der igen i 1989 blev sammenlagt med Matrikeldirektoratet og Søkortarkivet. Det er således arkiverne og kortsamlingerne fra alle disse 3 institutioner, der nu udgør KMS' kortsamling. I dag er KMS' arkiv ved at overgå til Rigsarkivet. I takt med at materialet digitaliseres overføres originalmaterialet til Rigsarkivet.

Rigsarkivet har udover en selvstændig kort- og tegningssamling mange kort rundt i de forskellige arkivalier, og arkivet modtager løbende nye kort gennem de statslige arkivafleveringsaftaler, således bl.a. KMS' historiske arkiv, samt det moderne digitale arkiv. I Rigsarkivet ligger en hel del værdifulde større og mindre kortsamlinger.³⁴ Kortene fra Vejdirektoratet med de allerførste vejopmålinger fra slutningen af 1700-tallet, grundtakstkort fra samme periode, konsumtionskort m.m. er kilde-materiale til de tidligste danske topografiske oplysninger sammen med kortmaterialet i Det Kongelige Bibliotek.

Københavns Stadsarkiv har en meget stor samling kort over København, opbygget som led i opmålingsarbejdet og byens udvikling i øvrigt.

Garnisonsbiblioteket og Tøjhusmuseet har begge samlinger, der hovedsagelig omfatter militære kort, såvel håndtegnede som trykte kort og atlas.

Nationalmuseet har fortsat en mindre kortsamling efter at en del af det historiske kortmateriale blev overført til Det Kongelige Bibliotek i starten af 1900-tallet.

Handels og Søfartsmuseet har en omfattende samling, hovedsagelig søkort, denne samling har modtaget en del gaver ligesom der også er købt forskellige historiske kort og atlas bl.a. nogle af de tidligste portolankort, men der eksisterer næppe noget dansk unikamateriale i museets samlinger.

Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot har en mindre kortsamling, hvoraf der findes en katalog til de håndtegnede kort.³⁵

Det Arnamagnæanske Institut ved Københavns Universitet har ligeledes en mindre kortsamling, specielt en samling af Johan Huusmans manuskriptkort over Danmark fra slutningen af 1600-tallet.

³⁴ J. Nybo Rasmussen: ældste danske vejkort. *Arkiv*, 10, 1985, s 205-228.

³⁵ *Frederiksborgmuseets samling af håndtegnede kort*. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, 1985.

Dertil kommer mindre kortsamlinger på en række museer rundt omkring, ofte kort med lokal baggrund. Her skal kun nævnes Kerteminde Museum, der i 2009 fik overdraget en større privat kortsamling.

Private kortsamlinger findes rundt om i landet, nogle kendte, andre helt ukendte, i 2004 stiftedes Dansk Korthistorisk Selskab som en slags kortsamlerforening i lighed med den internationale IMCOS.

Manglende kort

Nye kortsamlere og kortsamlinger vil hele tiden opstå, selv om der ikke kommer flere fysiske kort i omløb og flere og flere kort ender i offentlige samlinger. Der vil formentlig stadig dukke nye ukendte kort op, der enten har gemt sig i arkiver eller ligget ukendt i private samlinger. Disse vil naturligvis altid være interessante for biblioteket. En række kort kendes kun fra andre kilder, det mest efterspurgte fra dansk side er Marcus Jordans kort over Danmark trykt hos Hans Vingaard i 1552. Kortet omtales i Abraham Ortelius³⁶ atlas fra 1570, som kilde til det Danmarkskort, som Ortelius selv anvender og som i dag regnes som det første trykte selvstændige Danmarkskort. Måske 1552-kortet stadig ligger i et udenlandsk arkiv.

Andre manglende kort er mere ukendte, som f.eks. Claudius Clavus' kort. Der kendes ingen kort fra hans egen hånd, men han nævnes som kilde i det manuskript fra 1427, hvor der for første gang er et kort over det nordlige Skandinavien med Grønland tegnet ind og navngivet. Det hævdes, at Clavus i 1412 blev bedt om at tegne kort over Norden, så det i år er 600 år siden de første officielle forsøg på at kortlægge Norden fandt sted.³⁷

Der kan tænkes at gemme sig kort eller kortskitser i arkivalier, der omhandler de mange grænsediskussioner, der har fundet sted, før vi kender til kortmateriale i arkiverne, der først dukker op omkring år 1600.

Der er således fortsat basis for at eftersøge kort og opbygge nye kortsamlinger selv i en digital tidsalder.

³⁶ Abraham Ortelius: *Orbis Terrarum*. Antwerpen 1570.

³⁷ A.A. Bjørnbo og Carl S. Petersen: *Fyenboen Claudius Claussøn Swart (Claudius Clavus), Nordens ældste kartograf*, 1904.

Fremtid

Med afslutningen af DigDag-projektet³⁸ og dets registrering af alle administrative grænser fra midten af 1600-tallet, er givet en ny indgang til de offentlige arkiver og dermed til kort i disse samlinger. Med digitalisering af disse grænser, er der ligeledes givet en ny mulighed for at søge efter kort på baggrund af en geografisk søgning i et kort. Dermed er målet med en fælles tilgang til alle landets kortsamlinger kommet et skridt nærmere.

Når digitaliseringen og georefereringen af de forskellige kort i små og store samlinger, offentlige såvel som private, er blevet endnu mere udbredt, får vi for første gang et samlet overblik over de samlinger, der findes i dag. Dette giver igen mulighed for evt. at fastlægge nogle af kortenes historie og proveniens og dermed måske spore nogle af de nu opløste samlinger fra tidligere ejere. Hvor det tidligere var auktionskataloger, der kunne fortælle historier, bliver dette i dag suppleret med internettets kombinerende muligheder.

SUMMARY

HENRIK DUPONT: *Danish map collectors and map collections – with focus on The Royal Library's map collections*

Map collectors have until now been neglected by Danish authors, and we accordingly lack knowledge of the provenance of the older sections of the map collections. The article gives an overview of the provenance of some of the larger atlas works "Atlas Major" and "Holsteins Atlas" is shown to be an auction purchase of 1813. It also gives an outline of other composite works as well as an account of one of the more recent map collections, acquired by The Royal Library in 1909, the so-called Gjorslev collection, built up by P.B. Scavenius through purchases from Colonel Keyper and later acquisitions. In 1894 the collection was sold to the wholesaler Vilh. Borgen, whose heirs sold it to The Royal Library.

³⁸ DigDag: Digitalt atlas over Danmarks historisk-administrative geografi. Projekt vedr. forskningsinfrastruktur. Alle administrative grænser fra o. 1600 til i dag er digitaliseret, således at udviklingen kan følges overalt i landet. Se mere på www.digdag.dk

